

Bernáth Árpád

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA HERMANN BROCH MUNKÁSSÁGÁBAN

A problémák, s hozzá tehetjük: közéjük tartozik az irodalom és a filozófia viszonyának problémája is, gondolatrendszerekhez kötöttek. Ebből azonban nem következik, hogy a rendszernek meg kellene előznie a kérdésfeltevést. Mert azt is mondhatjuk, hogy a rendszerek összetevői és az összetevők szerkezete kérdésfeltevésektől függenek, vagyis a rendszerek kizárólag azért jönnek létre, hogy bizonyos problémákat megoldjanak, s csak ebben a funkciójukban érthetők meg.

A bevezető gondolat - a szemléltető közbevetés kivételével - Hermann Brochtól származik,¹ aki nemcsak író, hanem, mint szabad idézetünk példázza, filozófus is volt. Sőt: előbb volt filozófus, s csak később lett író - legalábbis szellemi tevékenységének az az ünértelmezése szerint, amelyet az Autobiographie als Arbeitsprogramm /Önéletrajz mint munkaprogram/ című, 10 évvel halála előtt keletkezett írásából ismerhetünk meg. Tanuló éveit s pályájának első, filozófusi szakaszát 1904-től, a bécsi egyetemre való beiratkozásától számítja; a második, írói szakaszát pedig 1928-tól, vagyis attól az évtől, amikor a Schlafwandler /Alvajárók/ o. regénytrilógiája megírásába kezdett.

Broch kettős elhivatottsága az önéletrajzi pályakép szemszögéből egy problémát rejt magában, amely szimpozi-

onunk alapkérdéséhez sajátosan kapcsolódik: irodalom és filozófia viszonyát Broch írásaiból megismerhető gondolatrendszerében annak reményében vizsgálhatjuk, hogy így választ kapunk a kérdésre: miért és milyen értelemben lesz egy filozófus íróvá.²

Ha Broch gondolatrendszerét keletkezéséből kívánjuk megérteni, akkor abból kell kiindulnunk, hogy miért kezdett egy 19 éves fiatalember filozófiát tanulni - s most jön a tulajdonképpeni kérdés - miért volt - mint Goethe Faustjának diákja s maga Faust is - elégedetlen azzal, amit megtanulhatott, miért kívánt a meglévő és tanulmányozott filozófiai rendszerek helyére egy újat állítani.

Mert nincs korszerű filozófia, adhatjuk meg röviden a választ. Ez Broch alapélménye filozófiai tanulmányának kezdetén. A kor filozófiáját megtestesítőnek tűnő, s bécsi szemszögből az Ernst Mach munkásságával kezdetét vevő "tudományos pozitivizmus", amelynek egyik követője és művelője volt a fizikus Ludwig Boltzmann, Broch első filozófiatanára is, éppen a filozófia fokozatos önmegszüntetésében látta a filozófia fejlődését, abban, hogy sorra elutasíthatja a választ azokra a kérdésekre, amelyek klasszikusan a filozófia alapkérdéseinek tekintendők, mivel ezek kimutatandóan az új, a XIX. század végén kidolgozott logikai-matematikai eszközökkel megragadhatatlanok. A filozófia: a tudományok tudományának felbomlását azonban nem tekintette Broch pusztán a

bécsi egyetem fura urainak, a bécsi filozófiai iskola, s később a bécsi kör eltévelyedésének, a gondolkodás kisiklásának, hiszen úgy tűnt számára, hogy minél következetesebben fordulnak el az egyes részdiszciplínák művelői a spekulatívától, az aprioritól s általában a metafizikától mint a filozófia központi kérdéskörétől, annál gyorsabban halad előre az egyes tudományok területén a világ megismerése, tulajdonba vétele. Amíg a természettudományok áttatódása matematikával ezeket a részdiszciplínákat a kanti megállapítás értelmében, mely szerint a tudomány csak annyiban lehet tudomány, amennyiben matematikát tartalmaz,³ gazdagítja és kifejezéshez juttatja, addig a tudományok királyának, a filozófiának matematikával való áttatódása a klasszikus filozófiát elszegényíti, elnómitja.

A bécsi egyetemen matematikai és filozófiai tanulmányokat folytató Hermann Broch számára azonban evidens volt, hogy a logikai-matematikai eszköztár túlértékelése nem oka, hanem csak tünete a filozófia elszegényedésének, s ezért a filozófiatörténethez fordult, hogy felfedhesse: milyen mélyen- és századokon át ható mozgások eredménye a huszadik század kezdetén tapasztalt állapot.

Vizsgálódásainak eredményét - a korábbi írások figyelembe vételével - a harmincas évek elején keletkezett tanulmányainak alapján vázoljuk fel,⁴ tehát azt az eszmrendszer-t rögzítve, amely regénytrilógiájának megírása után, újabb szépirodalmi tervek megvalósítása előtt s részben közben - s itt elsősorban a Bergroman-komplexum-

ra gondolunk - alakult ki Brochban.

Hermann Broch a filozófia fejlődésének sémáját a dialektikus idealizmus és az induktív pozitivizmus közötti hullámmozgásban látja leírhatónak.

A dialektikus idealizmus megismerési törekvéseinek forrása az én magányossága; célja pedig az, hogy a világ jelenségeinek sokaságát és sokféleségét mint az én tételezését, mint logikai lehetőséget mutassa fel. Céljának eléréséhez nem áll más rendelkezésére, mint a dialektikus meggondolás logikai ereje. Azonban még legszálsóságesebb formájában, a szolipszizmusban sem jelenik meg tisztán, mindig tartalmaz valamit az induktív pozitivizmusból, amelynek megismerési törekvése a jelenségek végtelen sokaságának soha meg nem szűnő ismeretlenségéből táplálkozik, s amelynek az a célja, hogy az egyre pontosabb megfigyelés eszközével a világ megismerését, Broch szavaival élve, "den Dingen entlocke"⁵, a dolgokból sorra kicsalja.

Broch szoros összefonódást lát a filozófia- és a vallástörténet között, mivel szerinte az én magányossága és a "honnét a világ?" - kérdése nemcsak a dialektikus idealizmus megismerési törekvéseinek, hanem egyben minden vallásnak is a forrása. A vallás és a filozófia között ebben az összefüggésben csak az a különbség, hogy az előbbi az én gyötrő magányosságát nem a világ-jelenségek logikai lehetőségességének bizonyításával oldja fel, hanem az én misztikus Istenhez-törekvésével, miközben

misztikus élményének kifejezéseként és racionális igazolásaként megalkotja kozmogóniáját, annak kifejtését, hogy hogyan lehetséges a világegészt - benne az emberrel - az isteni őselvből levezetni; s amelynek elsősorban nem ontológiai, inkább csak etikai funkciója van: tehát elsősorban nem a felfoghatatlant kívánja felfoghatóvá tenni, inkább csak az embert kívánja megvédeni a felfoghatatlantól.

Hermann Broch a dialektikus idealizmus klasszikus megjelenési formáját, s így a vallás klasszikus keretét is, a platonizmusban látja, amely keret-funkciójában kiteljesedését a kereszténység kialakulásában éri el. A vallás - s így a kereszténység - történetének is vannak azonban pozitivistá fázisai, amelyeknek megjelenési formája a dogmatizmus, amely a mindenkori mitizált kozmogóniát abszolutizálja s ezzel dehumanizálja, megfosztja tulajdonképpen vallásos tartalmától. A vallásos pozitívizmus legmagasabbra csapó hulláma a középkorban alakul ki, s ennek ellenhatásaként születik meg a platonikus eszme újabb forradalma: a reformáció. Ez a fordulat azonban egy új mozzanatot hozott, állapítja meg Broch, s ezzel bizonyos mértékig szétszakad a filozófia- és vallástörténet eddig párhuzamosan futó mozgása. A platonikus eszme újabb forradalmának van egy nem-misztikus, pozitivistá oldala is, ami akkor tűnhet szemünkbe, ha figyelembe vesszük, hogy a vallástörténet minden korábbi misztikus szakaszát új idealista kozmogónia kísérte, de a reformá-

ciót nem. A reformációval megszűnt a mindennapok életének átítatódása az irracionálisra utaló szimbolikus formákkal, megszűnt az embernek és minden tevékenységének összefogása az egyház által képviselt rendbe, megszűnt tehát az én védelme és keretbe foglalása: miközben a vallásosság radikálisan az én szférájára korlátozódott, a természettudományok - megszabadulva a szimbolikus szemlélettől - a közvetlenül adott felé fordulhattak, elindulva egy olyan kozmogónia megalkotása felé, amely már nélkülöz minden etikai tartalmat; elindulva annak tudatában, hogy az induktív pozitivizmus célját legfeljebb csak megközelítheti, de soha el nem érheti; tudva, hogy minden pozitívista a tudomány bábeli tornyának építésén dolgozik.

Broch szerint ebben a történelmi pillanatban születik meg a filozófia mint önálló tudományág, mint a hiányzó, de most-és-itt-szükséges-kozmogónia megteremtésének a műhelye, mint a kozmogóniai türelmetlenség kifejezője, azé a kozmogóniáé, amely - hangsúlyozzuk: itt és most - fel képes mutatni a világot átfogó rendezőelveket. A szakfilozófia azonban - megszabadulva a vallás kifejezésének feladatától - maga is feltöltődik pozitivizmussal, megszabadulva minden metafizikától tudományelméletté lesz, elérve azt az állapotot, amelyet a fiatal Broch Bécsben maga előtt talált.

Ha a korszellem lényege a közvetlenül adott felé fordulásban ragadható meg, akkor azt is észre kell ven-

nünk - véli Hermann Broch -, hogy a közvetlenül adottnak nem egyetlen forrása van: az érzékek külvilág-tapasztalata, hanem kettő, és a második forrás az én tapasztalatélményében való önmaga-tapasztalása. A világtapasztalat kiváltotta világ-egész tudat: a tudományok bábeli tornyának kész terve mellett ott van az én önmaga-tapasztalása által kiváltott isten-tudat; világ-egész-tudat és isten-tudat a pólusai annak az irracionálisnak, amely között az irodalom logikai helye van - ott van, ahogy Broch platonai szimbolikával kifejezi, a világbarlang láthatatlan fala; oda írja, Broch ószövetségi példájával élve, a próféta láthatatlan keze a menetekelt; ott láthatjuk a felfoghatatlant, Pál apostol szavait kölcsönözve, "tükör által homályosan", vagy ahogyan ez a Broch-idézte Luther-Bibliában hangzik: "durch einen Spiegel in einem dunkeln Wort".

A befejezéshez közeledve, foglaljuk össze: Broch felfogásában az etikai lényegű, dialektikus idealizmus kereteiben kidolgozott, az én misztikus élményét kifejező kozmogónia helyére formálisan a filozófia, de funkcióját tekintve a világalkotó, Isten és az én, az én és a világ egységét megsejteni tudó irodalom lépett. A reformáció lemondott a kozmogónia megújításáról, korszerűsítéséről és mitizálásáról, s a hiányzó kozmogóniát nem a metafizikától megszabadulni kívánó, a pozitivizmusnak és ezzel a világ széttöredezésének, az etika pragmatizálódásának, a részterületek hegemoniájáért folyó féktelen

harcának utat nyitó filozófia, hanem osakis az irodalom teremtheti meg, vagy hogy a kettős lehetőség pillanatának brochi szereplőit megnevezzük: nem Kant, hanem Goethe, nem a Kritik der reinen Vernunft /A tiszta ész kritikája/, hanem a Wilhelm Meister-regények és a Faust. Így válik Broch megközelítésében Goethe a tulajdonképpeni vallásos irodalom megteremtőjévé. Goethe, aki - véli szerzőnk - csodálatos korszerűségével megelőzte alvajáró korát: csak majd egy évszázaddal később vált nyilvánvalóvá az irodalom művelői számára a goethei program időszerűsége és nagyszerűsége - Tolsztoj, Thomas Mann és James Joyce Broch példái erre a felismerésre.

Leegyszerűsítve, erősen meghúzott kontúrokkal így válaszolhatjuk fel Hermann Broch rendszerét. S ezek után visszakanyarodhatunk a korábban feltett kérdéshez: mire ad választ ez a rendszer? A vázlat talán megteremti a készséget annak a tézisünknek az elfogadására, hogy Broch filozófiai erőfeszítései az 1930-as évek derekáig többek között - ha nem végsősoron - arra irányultak, hogy megalapozza és igazolja szépirodalmi tevékenységét, misztikus alapélményének sejtető kifejezését, etikai funkciójú kozmogóniájának megalkotását. Hogy ez a program megvalósult-e vagy egyáltalán megvalósítható-e, továbbá hogy megvalósításának kísérlete milyen hatással volt Broch műveinek megformálására, ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása már egy más rendszert kíván. Ezért maradjanak itt a végső kérdések, kérdések.

J e g y z e t e k

- 1 A szabad idézet alapjául a következő szövegrész szolgáltat: "Problemtypen werden am Systembegriff definiert. Daraus lässt sich jedoch nicht ableiten, dass das System von dem Problem eine Apriorität geltend machen könne. Denn umgekehrt sind Systeme in ihrem Bestand immer problemabhängig, d.h. sie werden ausschliesslich zur Lösung von Problemen errichtet, sind also auch bloss innerhalb dieser Funktion zu verstehen." Hermann Broch: Das System als Weltbewältigung. In: Hermann Broch: Erkennen und Handeln. Essays. Bd. 2. Gesammelte Werke. Bd. 7. Zürich: Rhein-Verlag, 1955. p. 111.
- 2 A kérdést kiegészíthetnénk - még mindig az Autobiographie als Arbeitsprogramm alapján - azzal, hogy miért tér vissza Broch életének harmadik és záró szakaszában a filozófiához, közelebbről az ismeretelméletileg megalapozni kívánt tömeglélektanhoz és politikához. Ez a problémakör azonban jelen előadásunkban nem érdekelhet bennünket.
- 3 Broch egyik komentátora, Paul Michael Lützelér Emanuel Kant következő munkájára hívja fel a figyelmet ebben az összefüggésben: De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis, § 12. V.ö.: Hermann Broch: Philosophische Schriften 1. Kritik. Kommentierte Werkausgabe. Bd. 10/1. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977. p. 189.
- 4 Elsősorban a következő írásokról van szó: Leben ohne platonische Idee /1932/ Zur Geschichte der Philosophie /ca. 1932/, Das Unmittelbare in Philosophie und Dichtung /ca. 1932/, Die Kunst am Ende einer Kultur /1933/ Neue religiöse Dichtung /1933/, Denkerische und dichterische Erkenntnis /1933/, Theologie, Positivismus und Dichtung /ca. 1934/, Erwägungen zum Problem des Kulturtodes /1936/, James Joyce und die Gegenwart /1936/. A felsorolt tanulmányok megtalálhatók in: Hermann Broch: Kommentierte Werkausgabe. Bd. 9/1, 9/2, 10/1. Frankfurt/ am Main: Suhrkamp. 1975-1977.
- 5 V.ö.: Zur Geschichte der Philosophie in: Hermann Broch: Philosophische Schriften 1. m. f. p. 147.